

KİMYƏVİ PROSESLƏR VƏ BƏZİ TERMODİNAMİKİ KƏMİYYƏTLƏR

İradə Həsənova

Sumqayıt şəhəri, 23N-li tam orta məktəbin kimya müəllimi

İnformasiya müasir dünyanın əsas dəyəridir. Müasir cəmiyyətdən baş açmaq üçün insan yüksək səviyyədə məlumat kompetensiyalılığına malik olmalıdır. Informasiya ilə səmərəli şəkildə işləmək bacarığına malik insan müasir dünyada istənilən məlumatı yaradıcı və tənqidi emal edərək səmərəli fəaliyyət göstərə bilər. Yeni biliklərin sürətlə yarandığı bir aləmdə daima yeni peşələrin yaranması zərurəti də insanları ömür boyu öyrənməyə sövq edir.

Müasir insanın həyatda mövcud ola bilməsi və səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsindən ötrü müəyyən bilik, bacarıq, vərdisləri olmalıdır. Hər hansı fəaliyyəti həyata keçirtmək üçün vacib olan və praktikada səmərəli tətbiq edilən biliklər + bacarıqlar + vərdislər + dəyərlər = kompetensiyalar adlanır. İnsana öz imkanlarını həyata keçirməsi, inkişafını, fəal vətəndaşlığını, sosial fəallığını, əmək məşğuliyətini təmin etməyə imkan verən kompetensiyalar isə əsas kompetensiyalardır. Əsas kompetensiyalar:

- İnformasiya kompetensiyası – informasiya ilə işləməyə hazırlıqdır.
- Kommunikativ kompetensiya – insanlarla ünsiyyətə hazırlıq.
- Kooperativ kompetensiya – insanlarla əməkdaşlığa hazırlıq.
- Problem kompetensiya – problemin həllinə hazırlıq (əvvəlki üç kompetensiya əsasında formalaşır).

Bu kompetensiyalar elə səviyyədə inkişaf etməlidir ki, gənc nəslin müstəqil həyata hazır olmasını təmin etsin və gələcək təlim və əmək fəaliyyəti üçün bazanı yaratmış olsun.

Yeni reallıq təhsil qarşısında yeni vəzifələr qoyur: müasir insanı yeni aləmə, yeni cəmiyyətə hazırlamaq. On ikiillik təhsilə keçid, şagirdlərin maraq və meylləri üzrə təhsillərini davam etdirmələri üçün dar ixtisaslaşmanın aparılması bu məsələnin həllində atılan əsas addımlardan biridir.

Şagird öyrəndiyi hadisələrdə səbəb-nəticə əlaqələrini anladıqca öyrənmə bir o qədər asan və dərin olur. Məktəb kimya kursunda zəif öyrənilən sahələrdən biri kimyəvi proseslərin termodinamiki qanunauyğunluqlarıdır. Bu səbəbdən şagirdlər kimyəvi proseslərin mümkünlüyü ilə bağlı bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. İndi dar ixtisaslaşmanın mümkün olduğu şəraitdə təbiət və texniki təmayüllü siniflərdə kimyəvi proseslərin termodinamiki qanunauyğunluqları haqqında şagirdlərin müəyyən biliklərə malik olmaları yerinə düşərdi. **Kimyəvi**

reaksiyaların getməsinin mümkünlüyünü necə müəyyən etmək olar? Bu, dərslərdə şagirdlərin ən çox verdiyi suallardandır.

Elə termodinamiki kəmiyyətlər var ki, onların işarəsinin dəyişməsi bu və ya digər reaksiyanın getməsinin mümkünlüyünün ölçüsü ola bilər. Sabit təzyiqlik və sabit temperaturda gedən reaksiyalar üçün Hibbs enerjisi (G) belə kəmiyyətlərdəndir. Bu kəmiyyət başlanğıc maddələrin kimyəvi qarşılıqlı təsirdə olmalarını və onların reaksiya məhsullarına çevrilmə meyllərini əks etdirir. Bu meyl güclü olduqca, G daha kiçik olur. Hibbs enerjisi entalpiya, entropiya və temperaturla aşağıdakı kimi əlaqəlidir: $G = H - TS$. Hibbs enerjisinin dəyişməsi: ($p = \text{const}$, $t = \text{const}$) $\Delta G = \Delta H - T\Delta S$. Bu tənliyin 1-ci hissəsi (ΔH) entalpiya, 2-ci hissəsi isə ($T\Delta S$) entropiya faktorudur. Entalpiya faktoru hissəciklərin birləşərək daha böyük aqreqatlara çevrilməsi (yeni rabitələr yaranır), entropiya faktoru isə hissəciklərin nizamsız yerləşməsi meyllərini (kimyəvi rabitələrin qırılmasını) əks etdirir. Əgər bu iki meyl eynidirsə, entalpiya və entropiya faktorları bir-birini kompensasiya edirlər:

$$\Delta G = 0 \text{ və } \Delta H = T\Delta S$$

Aşağı temperaturda $T\Delta S$ -i nəzərə almasaq, $\Delta G \approx \Delta H$.

Çox yüksək temperaturda ΔH -i nəzərə almasaq, $\Delta G \approx -T\Delta S$.

Bu o deməkdir ki, aşağı temperaturlarda özbaşına reaksiyanın istiqaməti reaksiyanın entalpiyasının işarəsi, çox yüksək temperaturlarda isə entropiya dəyişməsinin işarəsi ilə müəyyən olunur. Yəni: aşağı temperaturlarda ekzotermiki reaksiyalar (entalpiyanın azalması ilə xarakterizə olunan), yüksək temperaturlarda entropiyanın artması ilə müşayiət olunan reaksiyalar (onlar adətən endotermiki olurlar) özbaşına gedə bilərlər. Müxtəlif reaksiyaları bir-biri ilə müqayisə etmək əlverişli olsun deyə termodinamiki kəmiyyətləri standart şəraitdə götürürlər. Məsələn, 298^0K – də reaksiyanın standart entalpiya dəyişməsi: ΔH^0_{298} ; kimyəvi reaksiyanın standart entropiya dəyişməsi: ΔS^0 ; 298^0K -də Hibbs enerjisinin standart dəyişməsi: ΔG^0_{298} .

Müxtəlif misalları nəzərdən keçirək.

I. CaO-in C-la qarşılıqlı təsiri zamanı hansı məhsullar alınır?

Termodinamiki kəmiyyətlər	Maddələr				
	Ca- α	C(qrafit)	CO(q)	CaO(k)	CaC ₂ - α
$\Delta H^0_{298}, \text{kJ/mol}$	0	0	-110,5	-635,5	-63,7
$S^0, \text{C/mol-dər}$	41,62	5,74	197,4	39,7	70,3

CaO + 3C → CaC₂ + CO reaksiyasında: (1)

$$\Delta H^0 = (-63,7 + (-110,5)) - (-635,5) = -174,2 + 635,5 = 461,3$$

$$\Delta S^0 = (70,3 + 197,4) - (39,7 + 3 \cdot 5,74) = 210,78.$$

CaO + C = Ca + CO reaksiyasında: (2)

$$\Delta H^0 = (-110,5) - (-635,5) = 525$$

$$\Delta S^0 = (41,62 + 197,4) - (39,7 + 5,74) = 192,58.$$

Nəticələri müqayisə edək:

$\Delta G_T = \Delta H^0 - T\Delta S^0$ tənliyindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əgər başlanğıc maddələr və reaksiya məhsullarının aqrekat halları 298⁰K – də olduğu kimi qalarsa, onda temperaturun artması ΔH^0 və ΔS^0 az dəyişdirər. Bu, təcrübələrdə təsdiq olunub. Uyğun olaraq temperaturun bir xeyli artması zamanı ($T_1 > T$) $\Delta G_{T_1}^0 = \Delta H^0 - T_1\Delta S^0$ əldə edərək. Bu səbəbdən, $\Delta G_{T_1}^0 = 0$ olduqda $\Delta H^0 = T_1\Delta S^0$, buradan, $T_1 = \Delta H^0 / \Delta S^0$. Temperaturun bu qiymətini termodinamik tarazlıq da adlandırırlar. Əgər dönər reaksiyalarda ΔH^0 və ΔS^0 işarələri eyni olarsa, $T_{\text{tarazlıq}}$ qiymətinin hesablanması böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

(1) reaksiyası üçün $T_{\text{tarazlıq}} = \Delta H^0 / \Delta S^0$

$$T_{\text{tarazlıq}} = \frac{461,3}{210,78} \cdot 10^3 = 2200^0\text{K}. \text{ Bu o deməkdir ki, (1) reaksiyası } 2200^0\text{K-dən}$$

yuxarıda baş verir.

(1) reaksiyasının Hibbs enerjisi :

$$\Delta G^0 = \Delta H^0 - T\Delta S^0 = 461,3 - \frac{2700 \cdot 210,78}{1000} = 461,3 - 570 = -108,7.$$

(2) reaksiyası üçün $T_{\text{tarazlıq}} = \Delta H^0 / \Delta S^0$

$$T_{\text{tarazlıq}} = \frac{525}{192,58} \cdot 10^3 = 2730^0\text{K} \text{ Bu o deməkdir ki, (2) reaksiya } 2730^0\text{K-dən}$$

yuxarı temperaturda gedir. (2) reaksiyasının Hibbs enerjisi :

$$\Delta G^0 = \Delta H^0 - T\Delta S^0 = 525 - \frac{2700 \cdot 192,58}{1000} = 525 - 520 = 5.$$

(1) reaksiyanın Hibbs enerjisinin mütləq qiyməti (2) reaksiyanın Hibbs enerjisinin mütləq qiymətindən böyükdür, yəni (1) reaksiyasının verilmiş istiqamətdə getməsi yüksək temperaturda mümkündür. (2) reaksiyasının verilmiş istiqamətdə getməsi isə mümkün deyil.

Başqa bir misal.

II. $\text{CuO} + \text{H}_2 \rightarrow \text{Cu} + \text{H}_2\text{O}$ (1) və $\text{CaO} + \text{H}_2 \rightarrow \text{Ca} + \text{H}_2\text{O}$ (2) reaksiyaların verilmiş istiqamətlərdə getməsinin mümkün olub-olmamasını araşdıraraq. Termodinamik kəmiyyətlərə müraciət edək:

Maddələr	$\Delta H^0_{298}, \text{kC/mol}$	$S^0, \text{C/mol}\cdot\text{dər}$
H ₂ (q)	0	130,6
Cu (k)	0	33,30
Ca (k)	0	41,62
CuO (k)	-165,3	42,64
CaO(k)	-635,1	39,7
H ₂ O(m)	-285,84	188,74
H ₂ O(q)	-241,84	69,96

(1) və (2) reaksiyaları üçün: $\Delta H^0_1 = -285,84 + 165,3 = -20,54$.

$\Delta H^0_2 = -285,84 + 635,1 = 349,26$.

$\Delta S^0_1 = (188,74 + 33,30) - (130,6 + 42,64) = 48,80$.

$\Delta S^0_2 = (188,74 + 41,62) - (130,6 + 39,7) = 60,06$.

(2) reaksiyasının ΔH^0 böyük müsbət qiymətdir. Bu onu göstərir ki, başlanğıc maddələrdə kimyəvi rabitələr daha möhkəmdir. Entalpiya faktoru bu reaksiyanın getməsinə imkan vermir. Entropiya faktoru müsbət olsa da kiçikdir. $\Delta S^0_2 = 60,06$. Bu qiyməti 298 K-nə vursaq: $T\Delta S^0 = 298 \cdot 60,06 = 18,178 \text{ kC/mol}$. $\Delta H^0_2 = 349,26$ olduğundan $|T\Delta S^0| < |\Delta H^0|$, ona görə də $\Delta G^0 = \Delta H^0 - T\Delta S^0 = 349,26 - 18,178 = 331,082$.

Fərq > 0 , yəni (2) reaksiyasının verilmiş istiqamətdə getməsi mümkün deyil.

Digər bir misal.

III. $\text{CaO} + \text{H}_2\text{O} = \text{Ca(OH)}_2$ (1)

$\text{MgO} + \text{H}_2\text{O} = \text{Mg(OH)}_2$. (2) Bu reaksiyaların verilmiş istiqamətlərdə getməsinin mümkün olub-olmadığını müəyyən edək.

Maddələr	$\Delta H^0_{298}, \text{kC/mol}$	$S^0, \text{C/mol}\cdot\text{dər}$
H ₂ O(m)	-285,54	69,96
CaO(k)	-635,5	39,7
MgO(k)	-601,24	26,94
Ca(OH) ₂ (k)	-986,2	83,4
Mg(OH) ₂ (k)	-924,66	63,14

(1) reaksiyası üçün: $\Delta H^0 = -65,3$; $\Delta S^0 = -25,96$; $\Delta G^0 = -57,56 \text{ kC}$.

(2) reaksiyası üçün: $\Delta H^0 = 318,78$; $\Delta S^0 = -33,76$; $\Delta G^0 = 328,88 \text{ kC}$. (1) reaksiyasının 298⁰ K-də getməsi mümkündür. (2) reaksiyasının 298⁰ K-də özbaşına getməsi mümkün deyil. Reaksiya yalnız qızdırıldıqda gedir.

Beləliklə, termodinamiki kəmiyyətlərdən istifadə edərək kimyəvi proseslərin verilmiş istiqamətdə getməsinin mümkün olub-olmadığını müəyyən etmək olar. Ümumiyyətlə, kimyəvi proseslərin davamlı tarazlıq halına malik

sistemin (minimum Hibbs enerjisi ilə xarakterizə olunan) istiqamətində yönəlməsinin termodinamik qanunauyğunluqlarının əvvəlcədən müəyyən olunması şagirdlər üçün böyük idraki əhəmiyyətə malikdir. Kimyəvi proseslərin termodinamiki qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi şagirdlərə düşünməyi öyrədir, bu və ya digər kimyəvi prosesləri dərk etmələrinə kömək edir.

Məktəbdə kimyanın tədrisi zamanı kimyəvi proseslərin qanunauyğunluqlarının öyrədilməsi məktəbin əsas vəzifəsini-şagirdlərə düşünməyi öyrətmək- həll etməkdə yardımçı olar. Şagird düşünməyi öyrənər, səbəb-nəticə əlaqələrini dərk etməklə ətrafında baş verənlərin qanunauyğunluqlarına bir daha inanar.

Şagirdlərin uyğun bilik və bacarıqlar əldə etmələrinə kömək edər bilmələrindən ötrü müəllimlərin bu sahədə biliklərini artırmaları, müəyyən metodikaya yiyələnmələri vacibdir. Onlara kömək məqsədi ilə elmi-nəzəri jurnallarda kimyəvi proseslərin termodinamiki qanunauyğunluqları ilə bağlı yazıların verilməsi, xüsusi İnternet saytlarının olması lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Yeni təhsil proqramlarının (kurikulumların) tətbiqi məsələləri. Bakı, 2014.
2. Петрова Е. Информационная компетентность в образовании как залог успешной адаптации человека в информационном обществе. Москва, 2012.
3. Шелинский Г. Основы теории химических процессов, Москва, 2011.
4. Краткий справочник физико-химических величин.

Ирада Гасанова

АННОТАЦИЯ

Автор статьи ставит вопрос о необходимости об элементарной трактовке термодинамических закономерностей химических процессов во время обучения химии, с целью обеспечить решение главной задачи школы – учить учащихся мыслить. Также автор ставит вопрос о необходимости вооружении учителей методикой обучения химии на основе термодинамических закономерностей химических процессов.

Irada Hasanova

SUMMARY

The author raises the question of the need for an elementary treatment of the thermodynamic laws of chemical processes during the teaching of chemistry in order to provide a solution to the main problem of school - to teach students to think. The author also raises the question of the need for armed teachers method of teaching chemistry-based thermodynamic laws of chemical processes.

Açar sözlər: kimyəvi proseslərin termodinamiki qanunauyğunluqları, Hibbs enerjisi, entalpiya, entropiya, kimyəvi proseslərin mümkünlüyü.

Ключевые слова: термодинамические закономерности химических процессов, энергия Гиббса, энтальпия, энтропия, возможность протекания химических процессов.

Key words: thermodynamic laws of chemical processes, Gibbs energy, enthalpy, entropy, the possibility of chemical processes.